

PRILOG ISTRAŽIVANJU BAROKNE SAKRALNE ARHITEKTURE PODRAVINE – ŽUPNA CRKVA SV. MARTINA U MARTIJANCU*

CONTRIBUTION TO RESEARCH OF BAROQUE SACRAL ARCHITECTURE OF PODRAVINA – PARISH CHURCH IN MARTIJANEC

Dr. sc. Katarina Horvat-Levaj

Institut za povijest umjetnosti /
Institute for History of art
Ulica grada Vukovara 78
Zagreb

Primljeno / Received: 15. 6. 2006.

Prihvaćeno / Accepted: 3. 11. 2006.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

UDK/UDC 72.034 (Martijanec - 497.5-3)

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

SAŽETAK

U okviru bogate graditeljske baštine Podravine, posebno mjesto pripada kasnobaroknoj župnoj crkvi sv. Martina u Donjem Martijancu (1767.-1777.). Podignuta nakon velike poplave Drave (koja je oštetila srednjovjekovnu župnu crkvu), crkva se odlikuje osebujnom kasnobaroknom sintezom longitudinalnog i centralnog prostora. S jedne strane takvo prostorno rješenje nadovezuje se na jednotravejne (četverolisne) crkve koje u sjeverozapadnoj Hrvatskoj podižu štajerski arhitekti, a posebno Josef Hoffer, graditelj obližnje kapele sv. Katarine u Malom Bukovcu (1757.-1758.). S druge strane, kompleksnošću svojih prostornih obilježja župna crkva sv. Martina ukazuje da je mogla nastati po uzoru na longitudinalnu centraliziranu pijarističku crkvu sv. Terezije (1765.-1772.) u novoosnovanom vojnom gradu Bjelovaru. Projekt pijarističkog sklopa nosi potpis G. d' Ustricha, ali svojim se značajkama crkva sv. Terezije uključuje u kasnobarokno-klasicističku sakralnu arhitekturu Beča i Donje Austrije, nalazeći najviše paralela u opusu Matthiasa Gerla. Time je jedna arhitektonska intervencija iz Beča, izvedena na području Vojne krajine (Varaždinskog generalata), doprinijela obogaćenju kasnobarokne arhitekture Banske Hrvatske. Međutim, uz prostorne podudarnosti s bjelovarskom crkvom, u martijanečkoj crkvi ostvarene su i važne inovacije vezane uz konstrukciju integriranog pročelnog zvonika, nošenog impozantnim unutrašnjim pilonima. Za istraživanje isprepletanja različitih utjecaja, simptomatično je da najznačajniju primjenu takve konstrukcije zvonika nalazimo u crkvama Vojne krajine, podizanih potkraj 18. i tijekom prve polovice 19. stoljeća.

Ključne riječi: Podravina, Martijanec, župna crkva sv. Martina, kasni barok, sinteza longitudinalnog i centralnog prostora, integrirani pročelni zvonik

Keywords: Podravina, Martijanec, parish church of St. Martin, late Baroque, synthesis of longitudinal and central spaces, integrated frontal bell-tower.

* Tekst je dio referata Barokna arhitektura Podravine izloženog na znanstvenom skupu Ekohistorija Podravskog višegraničja od 15. stoljeća do cca 1918. godine, koji je održan u Koprivnici (listopad 2003.) u organizaciji projekta Triplex confinium: Hrvatska višegraničja u euromediterranskom kontekstu (voditelj prof. dr. sc. Drago Roksandić), Zavod za hrvatsku povijest Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Povijesnog društva Koprivnica.

Rijeka Drava od osobita je značenja za kulturnu povijest regija koje istodobno dijeli i povezuje. S izvorom u Italiji, te gornjim tokom kroz Austriju i Sloveniju, u svom donjem dijelu zadobiva značajnu ulogu državne granice između Hrvatske i Mađarske. Uz stabilnu longitudinalnu graničnu liniju rijeke, područje uz Dravu bilo je kroz povijest i transverzalno ispresjecano različitim političkim formacijama. Među njima najdramatičnije je svakako širenje Otomanskog carstva, zaustavljeno u 16. stoljeću upravo na liniji koja gotovo po sredini presjeca hrvatsko područje uz Dravu – Podravinu – dok su na mađarskom teritoriju Turci prodrli uz rijeku znatno dalje prema zapadu.¹ Tada započeto isprepletanje jurisdikcija Banske Hrvatske i Vojne krajine također se odrazilo na podjeli prostora južno od Drave, štoviše vojni je teritorij ovdje, nakon oslobođenja šireg panonskog područja od Turaka (1699.), prevladao barijeru rijeke, proširivši se u uskom pojasu i sjeverno od nje.²

Strateška važnost prostora uz donji tok Drave poticala je kroz povijest njegovu pojačanu izgradnju, a složena geopolitička konstelacija nije značila samo razdvajanje, već naprotiv i spajanje različitih kulturno-povijesnih ishodišta, rezultirajući stilsko-tipološki bogatom urbanističkom i arhitektonskom baštinom. Navedena obilježja zamjetljiva su od najranijih povijesnih razdoblja, no ona su postala najjasnije izražena u doba ranoga novog vijeka – tijekom renesanse i baroka.

Nakon srednjovjekovnog procvata, naime, graditeljske se intervencije ponovno inteziviraju u 16. stoljeću radi suzbijanja turskog nadiranja. Unutar primarnog zadatka utvrđivanja postojećih gradova i podizanja novih renesansnih utvrda na cijelom međurječju Save i Drave, prednjači urbano središte Podravine – Koprivnica.³ Sa svojih planiranih pet, a izvedena četiri moderna bastiona nadmašila je samo središte Slavonske granice (krajine)⁴ – Varaždin – koji se prvi u Hrvatskoj utvrđuje bastionima, istodobno s Bečom i Grazom (1544.).⁵ Uz ove zahvate, poticane nakon formiranja Varaždinskog generalata od vojnih vlasti, odnosno Habsburške države, kao inicijator značajnih urbanističko-arhitektonskih pothvata ističe se i hrvatsko plemstvo, napose Zrinski. Svoj posjed u Međimurju osigurali su u 16. i 17. stoljeću nizom utvrda (Čakovec), obuhvativši i lijevu obalu dravske pritoke Mure (Novi Zrin), ali i samu Dravu (Legrad).⁶

Pojačana graditeljska aktivnost dala je potom prepoznatljivo obilježje Podravini tijekom barokne obnove u 17. i naročito 18. stoljeću, a promijenjene povijesne prilike rezultirale su osim fortifikacijskim i kvalitetnim stambenim i sakralnim građevinama, smještenima unutar utvrđenih gradova (Varaždin, Koprivnica, Virovitica), ali i na izvangradskom području.⁷ Kao ranije u renesansi i sada su na teritoriju Podravine glavni naručitelji reprezentativne arhitekture plemstvo (svjetovno i crkveno) i država. Njihov različiti status i podrijetlo ostavili su neizbrisiv trag u

¹ Anđelko Mijatović. "Hrvati i Osmanlijsko Carstvo." iz Ivan Golub (ur.). Hrvatska i Europa. sv. III. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb, 2003., str. 101

² Ibid., str. 105.

³ Milan Kruhek. "Tvrđava u Koprivnici – povijesni i tipološki razvoj." iz Ivanka Reberski (ur.). Koprivnica – grad i spomenici. Odjel za povijest umjetnosti Centra za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb, 1986., str. 25-31.

⁴ O pojmovima "Vojna krajina" i "Vojna granica" vidi u: Drago Roksančić. *Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500-1800*. Barbat. Zagreb, 2003., str. 25-28.

⁵ Andrej Žmegač. *Bastioni kontinentalne Hrvatske*. Golden marketing, Institut za povijest umjetnosti. Zagreb, 2000., str. 27- 28.

⁶ Ibid., str. 33.

⁷ Anđela Horvat. "Barok u kontinentalnoj Hrvatskoj." iz Anđela Horvat, Radmila Matejčić, Kruno Prijatelj. *Barok u Hrvatskoj*. Sveučilišna naklada Liber. Zagreb, 1982., str. 42, 46, 64, 101, 105. Marija Mirković. "Barokna obnova Ludbreškog kraja. Graditeljstvo." iz Ludbreg. *Skupština općine Ludbreg*. Ludbreg, 1984., str.162. Dragutin Feletar. *Kulturno-povijesni spomenici općine Koprivnica*. Koprivnica, 1992.

obilježjima podravske barokne arhitekture: one vlastelinske orijentirane primarno prema štajerskom kulturnom krugu, a one krajiške kao dio državnih intervencija Habsburške monarhije. No posebna vrijednost graničnog teritorija uz rijeku, kakva je Podravina, jest upravo u međusobnom prožimanju različitih utjecaja, čime je arhitektura tog kraja postala svojevrsnim fenomenom i u širem prostornom kontekstu. Uz mnogobrojne primjere navedenog trenda, simptomatično je da jedan od najreprezentativnijih arhitektonskih spomenika – župna crkva sv. Martina u Donjem Martijancu⁸ – svoju gradnju u drugoj polovici 18. stoljeća izravno duguje "promjenjivoj čudi" rijeke Drave.

Vlastelinski posjed sv. Martina javlja se u izvorima od 13. stoljeća,⁹ a već u prvom spomenu 1259. godine navodi se i crkva sv. Martina,¹⁰ potvrđena kao župna u prvom popisu župa Zagrebačke biskupije 1334. godine – Item ecclesia sancti Martini.¹¹ Epitet "uz Dravu", prisutan već u najranijim dokumentima martijanečkog vlastelinstva,¹² govori o većoj blizini Drave naselju, formiranom uz cestu Varaždin – Ludbreg – Koprivnica, nego što je to danas. Graditi blizu rijeke, od koje se nazire staro korito (južnije položeno od sadašnjega toka Drave),¹³ značilo je u tom nesigurnom razdoblju zaštitu ne samo vlastelinskoj utvrdi (Wasserburgu) nego i srednjovjekovnoj crkvi. Oba žarišta naselja, naime, bila su smještena na karakterističnim povišenim gradištima¹⁴ prema Dravi (sjeverno od ceste) i danas jasno prepoznatljivima u konfiguraciji nizinskog terena, a sličnu dispoziciju u prostoru nalazimo i u susjednom Križovljanu s očuvanom romaničko-gotičkom crkvom sv. Križa.

Pa ipak i tako promišljeni sustav obrane, pojačan gradnjom kaštela u 15. stoljeću, podlegnuo je turskom nadiranju. Ubrzo nakon spomena župne crkve sv. Martina u drugom popisu župa Zagrebačke biskupije 1501. godine,¹⁵ vlastelinstvo s burgom i crkvom opustošili su Turci.¹⁶ Do obnove je došlo tek početkom 17. stoljeća, a shodno nesigurnim prilikama, tadašnji je gospodar martijanečkog vlastelinstva – podban Tomo Mikulić – najprije podigao novi kaštel.¹⁷ Već 1659. godine, međutim, darovnicom kralja Leopolda I. "stari i novi kaštel" u Martijancu prelaze u vlasništvo Gotala.¹⁸ Je li gradnju novih fortifikacija pratila i odgovarajuća obnova crkve, čiji su patroni bili martijanečki plemići, danas se ne može više sa sigurnošću ustvrditi. No svakako je iz izvora jasno da je bila riječ o reprezentativnoj građevini.

⁸ Katarina Horvat-Levaj. "Sakralna arhitektura." iz Katarina Horvat-Levaj, Ivanka Reberski (ur.) Ludbreg – Ludbreška Podravina. Institut za povijest umjetnosti. Zagreb, 1997., str. 133, 292-295.

⁹ Josip Adamček. "Ludbreg i njegova okolica u doba feudalizma." iz Ludbreg. Skupština općine Ludbreg. Ludbreg, 1984., str. 83. Hrvoje Petrić. "Društveni i gospodarski razvoj od srednjeg vijeka do Prvoga svjetskog rata." iz Katarina Horvat-Levaj, Ivanka Reberski (ur.) Ludbreg – Ludbreška Podravina. Institut za povijest umjetnosti. Zagreb, 1997., str. 45.

¹⁰ Porto terra Potey quae Zuhodol dicitur et descendit ad caput Zolonapotok et venti ad magnam viam Varastini, ab occidente est terra Crisiensis filii Zenesae, ubi castrum construxit et vadit prope ecclesiam sancti Martini et transuendo ecclesiam per viam cadit in Chernech potoka per quem circuit ecclesiam sanctae Crucis et terminatur in Vulchuk. Codex diplomaticus. sv. V., str. 133. Prema tome, uz spomen crkve sv. Martina u dokumentu se navodi i obližnja crkva sv. Križa u današnjem Križovljanu (sa sačuvanim romaničkim elementima).

¹¹ Josip Buturac. "Popisi župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. g." iz Starine JAZU 59/1984., str. 74.

¹² U listini zagrebačkog biskupa Ivana (1288.-1295.) koji poklanja županu Nikoli "posjed sv. Martina uz Dravu". Marija Winter. "Iz starije prošlosti Martijanca." iz Podravski zbornik 77/ 1977., str. 234.

¹³ Ibid.

¹⁴ Željko Tomičić. "Arheološki nalazi." iz Katarina Horvat-Levaj, Ivanka Reberski (ur.) Ludbreg – Ludbreška Podravina. Institut za povijest umjetnosti. Zagreb, 1997., str. 291.

¹⁵ Josip Buturac. "Popis župa ..." (bilj. 11), str. 74.

¹⁶ Josip Adamček. "Ludbreg i njegova okolica ..." (bilj. 9), str. 86.

¹⁷ Ibid., str. 92.

¹⁸ Ibid., str. 93.

Prva kanonska vizitacija iz 1650. godine svjedoči o crkvi građenoj od "kvadratnog kamena" (očito klesanaca) te, što je izuzetak za izvangradske župne crkve tog doba, cijeloj nadsvođenoj¹⁹ (nasuprot praksi natkrivanja broda drvenim tabulatom). Na viši nivo kvalitete crkve također ukazuje podatak o zidanom pjevalištu (umjesto uobičajenih drvenih), a isti izvor navodi i nadsvođenu sakristiju te pročelni toranj na četiri stupa ispred glavnog ulaza.²⁰

Tako uređena crkva nastavila je svoju građevnu povijest i za dolaska novih vlastelinskih patrona – grofova Patačića iz Zajezde²¹ – uvedenih u martijanečki posjed 1746. godine.²² Štoviše, s obzirom na istaknuta arhitektonska obilježja, sigurno bi glavnina njezinih srednjovjekovnih elemenata ostala sačuvana do naših dana, da nije bilo Drave. Izgubivši svoju ulogu prirodne zaštite, neregulirana rijeka koja je u proljeće, zbog topljenja snijega u Alpama, i u svojim donjim tokovima ponekad plavila okolna područja, počela je ugrožavati crkvu sv. Martina. Katastrofalna poplava sredinom 18. stoljeća, kako to doznajemo iz župne spomenice,²³ bila je presudna da se 1767. godine započne s gradnjom nove, također kamene, crkve na sigurnijoj lokaciji.²⁴ U skladu s baroknim poimanjem prostora, te po uzoru na barokni Patačićev dvorac u Martijancu, izabrana je markantna povišena pozicija južno od ceste. Iako to više u baroku nije bilo pravilo, crkva je orijentirana svetištem prema istoku, čime je njezino reprezentativno zapano pročelje postalo izloženo udaljenim vizurama iz glavnog prilaznog smjera od strane Varaždina.

Sretnim spletom okolnosti, uz uobičajene naručitelje sakralne arhitekture na vlastelinskim posjedima – feudalne patrone, u ovom slučaju velikog župana virovitičkog Ljudevita Patačića i njegova sina Ivana, križevačkog velikog župana²⁵ te župnika Matiju Vagjona – za gradnju nove crkve sv. Martina posebno se založio i jedan visoki crkveni dostojanstvenik – zagrebački kanonik i naslovni beogradski biskup Antun Zlatarić – koji je svoju prestižnu karijeru započeo kao župnik u Martijancu.²⁶ Je li baš on izabrao projektanta ili je to učinio netko od Patačića, ostaje zasada otvoreno. No u svakom slučaju ostvareno je velebno zdanje koje je od samog početka kod vizitatora izazivalo divljenje. Tako je godinu dana nakon početka gradnje (1768.) do polovice podignuta crkva u vizitaciji pohvaljena zbog "elegantnih oblika i proporcija",²⁷ da bi nakon dovršenja svodova 1771. godine²⁸ i zvonik bio 1778. godine okarakteriziran kao elegantissimus, a oratorij zapažen kao "zgodno i elegantno postavljen iznad sakristije".²⁹ Još u tijeku radova 1775. godine župnu je crkvu posvetio biskup Zlatarić,³⁰ a potpuno dovršenu i oslikanu građevinu

¹⁹ Nadbiskupski arhiv Zagreb (dalje: NAZ). Kanonske vizitacije (dalje: Kan. viz.), protokol (dalje: prot.) 89/I., str. 62.

²⁰ Ibid. Jednaki opis crkve donosi i vizitacija iz 1680. godine (uz spomen drvenog trijema ispred bočnog ulaza). Prot. 90/II., str. 14. U vizitacijama 1700. i 1714. godine ističe se patronat plemenite obitelji Gotal. Prot. 91/III., str. 22. Prot. 92/IV., str. 241.

²¹ Josip Matasović. "Prilog genealogiji Patačića." iz Narodna starina 24/1930., str. 426. Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), Spisi obitelji Patačić, kut. I-IV.

²² Martijanečki posjed pripadao je barunima Gotalima do smrti Gabrijela Gotala 1740. godine. Potom je Martijanec zauzeo kraljevski fisk, ali je već 1746. dodijeljen grofu Ivanu Patačiću. Hrvoje Petrić. "Društveni i gospodarski razvoj ..." (bilj. 9), str. 50.

²³ Spomenica župe sv. Martina. Župni dvor u Donjem Martijancu.

²⁴ Godine 1768. vizitator navodi da se (budući da je stara crkva porušena) gradi nova "na terenu kurije", tj. župnog dvora, koji se i danas nalazi u blizini kasnobarokne crkve. NAZ. Kan. viz., prot. 99/XI., str. 75.

²⁵ Ibid. Spomenica župe sv. Martina. Josip Matasović. "Prilog genealogiji ..." (bilj. 21), str. 426.

²⁶ NAZ. Kan. viz., prot. 99/XI, str. 18; prot. 103/XV b, str. 312.

²⁷ Vizitator naglašava da se crkva neće moći dovršiti bez pomoći patrona. NAZ. Kan. viz., prot. 99/XI, str. 75.

²⁸ Te godine gradnja je došla do svodova i krova. Nedostajao je samo zvonik i žbukanje zidova. NAZ. Kan. viz., prot., 97/IX., str. 185.

²⁹ Vizitator posebno ističe i trostruku kapu zvonika (lukovicu) od bijelog lima, te pjevalište "pogodno za smještaj orgulja". Spomenuta je i zasluga patrona za dovršetak crkve 1777. godine. NAZ. Kan. viz., prot. 97/IX., str. 141-142.

³⁰ NAZ. Kan. viz., prot. 99/XI., str. 19; prot. 101/XIII, str. 13.

s "prostranim i svijetlim korom" vizitator je 1787. godine ocijenio da je sazidana "kako se sjaja i otmjenosti samo poželjeti može".³¹

Opravdanost izjava vizitatora kasnog 18. stoljeća potvrđuje sama crkva sv. Martina. Sačuvana gotovo intaktna u svom kasnobaroknom obliku,³² najvišu kvalitetu postiže upravo usklađenošću proporcija pravokutnoga broda i polukružno zaključenoga svetišta, obilježenih sintezom longitudinalnog i centralnog prostora. Artikulacijom broda na samo jedan središnji pravokutni travaj kupolastog svoda (češke kape), longitudinalni je prostor centraliziran, a jednaki način nadsvođenja ponovljen je u svetištu. Spomenutoj centralizaciji, ali i baroknoj prostornoj dinamici uopće, pridonosi oblikovanje konkavnih zona, tzv. svođenih slavluka, uz središnji travaj u brodu, čime je ostvaren njegov organski spoj s užim i nižim svetištem na jednoj strani te s ulaznim prostorom nadvišenim pjevalištem na drugoj strani. Zaobljenje svođenog slavluka ponavlja u dubinu potisnuta kalota apside, dok su ulazni prostor i pjevalište nadsvođeni usitnjenim češkim kapama.

U skladu s elegancijom tako koncipirane unutrašnjosti, s akcentom na središnjem prostoru broda, jest i sustav raščlambe zidova kojeg čine stupci s pilastrima i impostima (prekinutim gređem) što nose segmentne pojasnice svodova. Postavljeni na mjestima svodnih uporišta – po četiri u brodu i svetištu – međusobno se razlikuju stupnjem plastičnosti. Tako svod broda, veće visine i raspona, podupiru masivni stupci naglašeni trostrukim pilastrima (po dva na čeonj strani i jedan prema centralnom travaju), dok su u svetištu tanji stupci artikulirani jednostrukim pilastrima. Pilastri pripadaju kompozitnom redu, ali asimetričnost u oblikovanju biljnih ukrasa njihovih kapitela odaje slobodnu interpretaciju proizašlu iz rokoko stilskog ukusa.

Najjača plastička snaga dana je, međutim, vertikalnim elementima raščlambe pjevališta. Zidni se stupci osamostaljuju ovdje u dva slobodnostojeća pilona, kojih uloga nije samo vidljivo nošenje pjevališta i svođenog slavluka, već i podupiranje stražnje strane pročelnog zvonika. Piloni su praćeni odgovarajućim pilastrima na bočnim zidovima, a njihova se posebnost očituje u oblikovanju kapitela sa širokim lepezastim palmetama. Između pilona i pilastara utisnuta je ograda pjevališta na lukovima, koji se superponirani ponavljaju iznad imposta pilona. U distinkciji središnje šire zone s konveksnom ogradom pjevališta i stlačenim lukovima te bočnih dijelova s konkavno izvijenim segmentima ograde koje prate asimetrične krivulje lukova prepoznaje se barokna sklonost organski tretiranim formama.

Tako ostvarena kasnobarokna organskiost i sceničnost pojačana je intenzivnim osvjetljenjem što ističe plastičnu monumentalnost pilona. Uz uobičajeno postavljanje središnjeg ulaza i prozora na razini pjevališta i u bočnim se osima na oba nivoa također nalaze veliki pročelni prozori. Time je ulazni dio postao ne samo najefektniji nego i najjače osvijetljen dio crkvenog interijera, što je još više dolazilo do izražaja prije recentnog povećanja prozora u poprečnoj osi broda.³³ Svetište je osvijetljeno samo jednim bočnim prozorom kojemu pandan na suprotnoj (južnoj) strani čine vrata nadsvođene sakristije i vlastelinska empora oratorija iznad nje.³⁴ Uz raščlambu i osvjetljenje, sastavni dio arhitektonske koncepcije unutrašnjeg prostora znače iluzionističke zidne slike kojih je autor u prvoj fazi Anton Lerchinger.³⁵

³¹ NAZ. Kan. viz., prot. 99/XI., str. 17.

³² Katarina Horvat-Levaj, Davorin Stepinac. Župna crkva sv. Martina u Martijancu, povijesno-građevni razvoj i valorizacija, prijedlog konzervatorskih smjernica. Elaborat Instituta za povijest umjetnosti. Zagreb, 1998.

³³ Nakandnim povećanjem prozora u brodu uništeni su gornji dijelovi naslikanih (iluzionističkih) kasnobaroknih bočnih oltara.

³⁴ Sakristija i oratorij nadsvođeni su koritastim svodovima.

³⁵ Marija Mirković. "Starije zidno slikarstvo." iz Katarina Horvat-Levaj, Ivanka Reberski (ur.). Ludbreg – Ludbreška Podravina. Institut za povijest umjetnosti. Zagreb, 1997., str. 170.

Vanjštinom crkve s brodom i nižim svetištem (svakim pod zasebnim krovom) dominira aksijalni zvonik s lukovicom, rizalito istaknut ispred plohe pročelja, te volumno osamostaljen u zoni krovišta (tzv. "zvonik iza pročelja"). Trodijelnu podjelu pročelja prati i veliki red pilastara, što nose vijenac, postavljenih na zaobljene uglove središnjega šireg rizalita i bočnih užih polja, a pilastrima i vijencima raščlanjen je i gornji dio zvonika. Za razliku od klasicističkog tretmana toskanskog reda pročelnih pilastara, pilastri zvonika oblikovani su poput herma (donji red), a njihove kapitule čine volute i jastučasti profili iz kojih vise rokoko biljni i tekstilni ornamenti. Baroknom izgledu pročelja pridonose pak standardne volute na njegovu spoju sa zvonikom, nadvišene kipovima.

Posebni značaj pročelju crkve daje veliki broj segmentno zaključenih prozora, dok je gornji dio zvonika, uz uobičajene lučne otvore lože za zvona, akcentiran i ovalnim okulusom. Otvori također artikuliraju ostale jednostavne fasade crkve i dvoetažne sakristije, no njihov je oblik, kako je već spomenuto, dijelom naknadno mijenjan. Naknadni zahvati, kao rezultat inicijative župnika Ilačića i Likevića te financijske potpore novih patrona – grofova Rauch (koji od 1817. godine posjeduju Martijanec) – izmijenili su u 19. stoljeću i pročelje crkve. Tako 1833. godine majstor Franjo Vencler iz Varaždina obnavlja zvonik,³⁶ a pedeset godina kasnije također varaždinski kamenoklesar Ignjat Mayer podiže ispred baroknog lučnog portala neoklasicistički trijem sa stupovima i timpanonom.³⁷ Zaslugom Pavla Raucha ponovno je 1890. popravljen zvonik, kojom je prilikom pronađen natpis u jabuci križa što spominje godinu gradnje crkve: Anno dominis millesimo octingentesimo trigesimo et tertia 29 martii reparatio turris parochialis ecclesiae erectae anno 1767. inovatae 13. Maji a.e. cupa cum cruce renovata turris imposita est. Parochiani per praedecessorem meum Mathiam Vagjon per quem parochialis ecclesia haec in loca actuali aedificata exceque primitus turri posita erat.³⁸

Svojom kvalitetom župna crkva sv. Martina svjedoči da je nastala prema razrađenom projektu. Realizirane značajke tog projekta pak upućuju na zanimljivu kombinaciju različitih utjecaja u formiranju arhitektonskog tipa crkve, na određeni način vezanih uz njezin geografski smještaj uz rijeku Dravu na razmeđi bogatoga graditeljskog nasljeđa Banske Hrvatske i njezina tadašnjega glavnog grada Varaždina te novih poticaja graditeljstva obližnje Vojne granice – Varaždinskog generalata – pod izravnom upravom Beča.

Osnovnim karakteristikama svog arhitektonskog tipa martijanečka se župna crkva izravno uključuje u kasnobarokne trendove sintezi longitudinalnog i centralnog prostora, dominantne u srednjoeuropskoj sakralnoj arhitekturi sredinom 18. stoljeća.³⁹ Ne ulazeći sada u istraživanje podrijetla navedenih tendencija centralizaciji ni u analizu različitih arhitektonskih tipova unutar kojih se one manifestiraju, valja naglasiti da je upravo jednotravejnost broda i jednotravejnost svetišta, kao u Sv. Martinu, jedan od najučestalijih načina ostvarivanja spomenute prostorne sinteze.⁴⁰

Jednotravejne centralizirane crkve prisutne su u sakralnoj arhitekturi kontinentalne Hrvatske od četvrtog desetljeća 18. stoljeća, a oblik u kojem se najprije javljaju predstavljaju tlocrti s kvadratičnim brodovima.⁴¹ Štoviše, pojedne od ranih primjera hrvatskih kvadratičnih

³⁶ Spomenica župe sv. Martina.

³⁷ Marija Mirković. "Barokna obnova ..." (bilj. 35), str. 162.

³⁸ Spomenica župe sv. Martina.

³⁹ Hellmut Lorenz. "Architektur." iz Hellmut Lorenz (ur.). Barock – Geschichte der bildenen Kunst in Österreich. Beč, 1999., str. 293.

⁴⁰ Katarina Horvat-Levaj. "Sakralna arhitektura." iz Žarko Domljan (ur.). Križevci – grad i okolica. Institut za povijest umjetnosti. Zagreb, 1993., str. 255.

⁴¹ Katarina Horvat-Levaj. "Sakralna arhitektura" iz Ludbreg ... (bilj. 8), str. 132.

jednotravejnih crkava možemo posjedovno i teritorijalno povezati upravo s Martijancem. Naime, pravokutan tlocrt blizak kvadratu ima kapela u Patačićevo baroknom dvorcu u Zajezdi, podignutom neposredno prije dolaska Patačića u Martijanec (oko 1740. godine), a sredinom 18. stoljeća gradi se kapela sličnih obilježja na obližnjem Draškovićevom vlastelinstvu uz Dravu (u Malom Bukovcu).

Cijeli dvorac u Zajezdi, prvi baroknoga otvorenog "U" tlocrta u Hrvatskoj, a napose njegova kapela, upućuju na štajersko podrijetlo projektanta. U tom pogledu posebno su relevantni ugaoni nosači češkog svoda, što svojim skošenim uglovima daju tlocrtu kapele složeniji oblik, te veliki prozori u obliku kartuše, tipični za crkvenu arhitekturu širega štajerskog područja.⁴² Posebnoj vrijednosti tog minijaturnog sakralnog prostora, stiješnjeng u bočnom krilu dvorca u produžetku arkadno rastvorenog hodnika, ali visinski protegnutog kroz dvije etaže, pridonosi konveksna ograda pjevališta, koje je ujedno i vlastelinska empora.

Drugi primjer teritorijalno vezan uz Dravu i Martijanec, kapela sv. Katarine u Malom Bukovcu, sagrađena 1757.-1758. godine,⁴³ predstavlja već razrađeno rješenje spomenuta tipa: na kvadratični brod nadovezuje se uže, također kvadratično svetište sa segmentnim zaključkom, a obje prostorne cjeline, čiju centralnost pojačavaju skošeni uglovi, nadsvođene su po jednim travejom kupolastog (češkog) svoda. Na spoju broda i svetišta umetnut je svođeni slavluk, ponovljen uz pročelni zid iznad konveksno-konkavno tretiranog pjevališta. Iako je navedeno rješenje ostvareno u kontinentalnoj Hrvatskoj već nešto ranije (npr. župna crkva na Draškovićevom posjedu u Brezovici iz 1756. godine), kapela u Malom Bukovcu od osobita je značenja jer arhivskim podatkom o graditelju izravno svjedoči o štajerskim utjecajima. Naime, prema zapisu iz župne spomenice, ovo zdanje pod patronatom grofova Draškovića, podigao je Josip Hofer.⁴⁴ S obzirom da (nedavno u arhivskim izvorima otkriveni) istoimeni renomirani mariborski arhitekt – Josef Hoffer – projektira na tlu Štajerske (u slovenskom i austrijskom dijelu), ali i u sjeverozapadnoj Hrvatskoj,⁴⁵ crkve slične centralizirane koncepcije, nije presmiono zaključiti da je riječ o istoj osobi.⁴⁶

Navedena konstatacija ujedno potvrđuje opravdanost tipološkog povezivanja kvadratičnih jednotravejnih crkava s tzv. četverolisnim crkvama,⁴⁷ kojih je glavni promicatelj upravo spomenuti Hoffer.⁴⁸ Naime, iako se Hofferu i izvan Hrvatske pripisuju pojedine jednostavne kvadratične crkve (Sv. Florijan u Svetom Dolu u Sloveniji),⁴⁹ njegov glavni arhitektonski izraz predstavljaju složenije crkve sastavljene od kvadratičnoga kupolasto svođenoga broda flankiranog stiješnjanim bočnim kapelama, koje zajedno sa svođenim slavolucima prema pjevalištu i užem kvadratičnom svetištu formiraju spomenuti četverolisni oblik (Sladka Gora u Sloveniji,

⁴² Vladimir Marković. Barokni dvorci Hrvatskog zagorja. Kajakavsko spravišće. Zagreb, 1975., str. 22, 128.

⁴³ Katarina Horvat-Levaj. "Sakralna arhitektura" iz Ludbreg ... (bilj. 8), str. 132.

⁴⁴ Spomenica župe sv. Martina.

⁴⁵ Metoda Kemperl. "Josef Hoffer: Ein neuer Name unter den steirischen Architekten des 18. Jahrhunderts." iz Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege, 56, 2/3, 2002., str. 261-271.

⁴⁶ Prema istraživanjima Metode Kemperl (bilj. 45), arhitekta Josefa Hoffera karakterizira osebujni dekorativni repertoar (jastučasti kapiteli, konzole u obliku svitaka, koncentrični krugovi, trakasti ornamenti i sl.) koji se na kapeli u Malom Bukovcu ne javljaju, što se može tumačiti redukcijom (ekonomiziranjem) u toku izvedbe.

⁴⁷ Katarina Horvat-Levaj. "Sakralna arhitektura" iz Ludbreg ... (bilj. 8), str. 132; Katarina Horvat-Levaj. "Barokna arhitektura." iz Natalija Čerti (ur.). Kulturna baština Požege i Požeštine. Spin valis. Požega, 2004., str. 195; Dubravka Botica. Sakralna arhitektura Vrbovečkog arhiđakonata od 17. do sredine 19. stoljeća. Magistarski rad. Zagreb, 2003., str. 60.

⁴⁸ Metoda Kemperl. Romarske crkve – novogradnje 17. in 18. stotletja na Slovenskem: arhitekturni tipi, poslikava, oprema. Doktorska disertacija. Ljubljana, 2001., str. 166-171.

⁴⁹ Ibid., str. 182.

Ehrenhausen u Austriji).⁵⁰ I najraniji primjer četverolisne crkve u Hrvatskoj – Sv. Ladislav u Pokupskom (1736.-1739.)⁵¹ – kojeg za zagrebačkog biskupa Jurja Branjuga po svemu sudeći također projektira Hoffer,⁵² nalazi svoju redukciju (ukidanjem bočnih kapela) u centraliziranoj kvadratičnoj crkvi sv. Marije u Gradišću kraj Bosiljeva (1753.-1776.).⁵³

Formirane sredinom 18. stoljeća, centralizirane crkve s jednotravejnim kvadratičnim brodom i svetištem ulaze potom u širu primjenu u sjeverozapadnoj Hrvatskoj tijekom kasnobaroknog razdoblja (šesto i sedmo desetljeće), obilježivši ujedno interijere mnogih srednjovjekovnih barokiziranih crkava te zadržavši se kao prikladno rješenje i tijekom baroknog klasicizma u 19. stoljeću.⁵⁴ Time se vrijeme njihove najintenzivnije izgradnje poklopilo s vremenom nastanka župne crkve u Martijancu. No unatoč neospornoj povezanosti prostorne koncepcije Sv. Martina s kvadratičnim crkvama, neke prostorne inovacije martijanečke crkve upućuju i na njezina druga ishodišta, osim navedenih štajerskih.

Za razliku od ranih kvadratičnih crkava posjedovno i teritorijalno povezanih s Martijancem – Zajezda i Mali Bukovec – ali i većine kasnijih istovrsnih crkava, podizanih uglavnom na području Hrvatskog zagorja (Završje Začretsko, Ivanec, Margečan, Oroslavje), crkva sv. Martina ne samo da ima izrazito pravokutni tlocrt broda, već je u takav tlocrtni obris, umjesto uobičajenog kvadratnog traveja, umetnut poprečno položeni pravokutni travej.⁵⁵ S jedne strane time je naglašeno dinamično suprostavljanje različito orijentiranih osi, dok su s druge strane dobili na važnosti zaobljeni svodeni slavluci, kojih je dubina povećana (kako bi se ispunio prostor broda prije i poslije suženoga središnjeg traveja). Isti princip ponovljen je u svetištu martijanečke crkve: umjesto tzv. dvodijelnih svetišta,⁵⁶ sastavljenih od kvadratnog dijela i nešto užeg segmentnog zaključka, ovdje je svetište raščlanjeno na poprečni pravokutni travej i jednako široku kalotu polukružne apside. Premda takav trend – suženje svodnih traveja i oblikovanje polukružno zaključenih svetišta – prepoznajemo potkraj 18. stoljeća i unutar drugih tipoloških skupina sakralne arhitekture, za župnu crkvu u Martijancu nalazimo na tlu Hrvatske i jedan tipološki istovjetan, vrlo reprezentativan uzor. Riječ je o tek dvije godine starijoj, prvotno pijarističkoj, crkvi sv. Terezije u Bjelovaru.

Gradnja crkve u novoosnovanom vojnom gradu Bjelovaru sastavni je dio carske intervencije iz Beča. Na prijedlog generala Filipa Becka, godine 1756. Marija Terezija donosi odluku o osnivanju novoga grada (koji se trebao zvati Novi Varaždin) kao sjedišta Križevačke i Đurđevačke pukovnije, te ubrzo i samoga Varaždinskog generalata.⁵⁷ U centru planiranoga urbanog tkiva

⁵⁰ Ibid., str. 165-184.

⁵¹ Anđela Horvat. "Barok u kontinentalnoj Hrvatskoj ..." (bilj. 7), Zagreb, 1982., str. 42; Đurđica Cvitanović. "Sakralna arhitektura baroknog i klasicističkog razdoblja." iz Sveti trag katalog izložbe Devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije 1094.-1994., Zagreb, 1994., str. 242-244.

⁵² Katarina Horvat-Levaj. "Katedrala sv. Terezije u Požegi." iz Radovi Instituta za povijest umjetnosti 28/2004., str. 226.

⁵³ Značenje ove crkve te njezinu vezu s četverolisnim crkvama prva je istaknula Anđela Horvat. "Barok u kontinentalnoj Hrvatskoj ..." (bilj. 7), str. 51.

⁵⁴ Među primjerima barokizacije posebno je kvalitetna obnova gotičke župne crkve sv. Ladislava u Malom Ravenu, započeta 80-tih godina 18. stoljeća te dovršena 20-tih godina 19. stoljeća. Unutar starijeg broda formiran je jedan centralizirani travej te duboki svodeni slavluk, dok je u kvadratnom svetištu sačuvan kasnogotički zvjezdasti svod uz dodatak stiješnjenog zaključka s kalotom. Katarina Horvat-Levaj. "Sakralna arhitektura" iz Križevci ... (bilj. 40), str. 255, 358-360.

⁵⁵ Poprečno položeni pravokutni traveji javljaju se, doduše, u nekim kasnobaroknim i klasicističkim zagorskim crkvama (Donja Batina, Strmec), ali na tom području unutar jednotravejnih crkava prevladavaju ipak sve do kraja baroknog klasicizma kvadratični traveji centralizirani skošenim uglovima.

⁵⁶ O tom tipu svetišta vidi u Anđela Horvat. "Barok u kontinentalnoj Hrvatskoj..." (bilj. 7), str. 51.

⁵⁷ Ljerka Biondić. Bjelovar – razvoj grada. Magistarska radnja. Zagreb, 1982., str. 17.

ortogonalne strukture,⁵⁸ u osi prostranoga središnjeg trga, red pijarista iz Austrije započinje 1765. godine gradnju monumentalne samostanske crkve sv. Terezije.⁵⁹ Po dovršetku crkve 1772. godine, kada ujedno postaje sjedištem župe, podignut je u roku od dvije godine i jednokatni višekrilni samostan.⁶⁰ Nacrt (projekt) prizemlja pijarističkog sklopa, otkriven zahvaljujući arhivskim istraživanjima Đurđice Cvitanović, nosi potpis G. d' Ustricha.⁶¹

Već po svom odnosu prema zgradama samostana crkva je značila izrazitu novost u sakralnoj arhitekturi Hrvatske: umjesto tradicionalnog postavljanja uz jednu od bočnih strana zatvorenoga četverokrlnog sklopa, ovdje je crkva smještena u središnju os samostana, sastavljenog od dvije simetrične zgrade (kolegija i škole) što, prateći obrise gradskog bloka, formiraju sa svake strane crkvenog pročelja otvoreni "U" tlocrt.⁶² Važnost takve impostacije pojačava činjenica da je crkva sagrađena u osi kvadratnog trga upravo na onom mjestu koje na njegove ostale tri strane zapremaju ulice sa završetkom u gradskim vratima, kakva se nalaze i u odgovarajućoj osi iza crkve.⁶³ Time je barokna ideja prožimanja vanjskog i unutrašnjeg postora dostigla svoj maksimum. Prekidanje jedne od četiri središnje ulice crkvom nadoknađeno je na toj strani trga trasiranjem dviju sporednih ulica uz bočne fasade pijarističkog samostana, što je cjelokupnoj dominaciji sakralnog sklopa dalo još veći značaj.

Ne manje razrađenih baroknih obilježja jest i prostorna organizacija bjelovarske crkve. Kao što je za očekivati, s obzirom na spomenutu usporedbu s Martijancem, riječ je o centraliziranoj longitudinalnoj građevini. U sredini pravokutnog broda formiran je poprečno položeni pravokutni travej češkog svoda na koji se duž longitudinalne osi nadovezuju duboki svodeni slavoluci, dok svetište artikulira istovjetni svodni travej i kalota polukružne apside. Zidni stupci što nose pojasnice svoda raščlanjeni su dvojnim kompozitnim pilastrima, a jedinstvenoj koncepciji cjelokupnog prostora doprinosi formiranje kontinuiranog gređa između nosača unutar slavoluka. Unatoč očitij kasnobaroknoj prostornoj dinamici, koju pojačava veća dubina konkavnog slavoluka iznad pjevališta kao i konkavno oblikovanje bočnih zidova uz središnji travej u brodu (tako da asociraju na plitke kapale), artikulacija unutrašnjosti crkve odiše klasicizmom. Klasicističko stilsko usmjerenje⁶⁴ posebno je prisutno na pročelju s integriranim zvonikom ("iza pročelja"), rafinirane raščlambe s rustikom u prizemlju i velikim redom kompozitnih pilastara u gornjoj zoni, te raskošnom kamenom plastikom portala i prozora.

Svojom arhitektonskom kvalitetom i prostornim obilježjima bjelovarska Sv. Terezija nadilazi kasnobarokne crkve vojnih gradova u Hrvatskoj. Iako postoje određene podudarnosti u artikulaciji unutrašnjosti i kod drugih krajiških crkava – primjerice centralizirani traveji konkavnih bočnih strana u istoimenoj crkvi istodobno osnovane Nove Gradiške (1756.) – crkve vojnih gradova karakterizira tipizirano rješenje s dvotravejnim longitudinalnim brodom. Osim posebnoga

⁵⁸ Anđela Horvat. "O Bjelovaru, gradu ortogonalne strukture." iz Bulletin JAZU, 61/1960., str.12-21.

⁵⁹ NAZ. Kan. viz. različne, br. 61.

⁶⁰ Josip Buturac. Povijest rimokatoličke župe Bjelovar. Požega, 1970., str. 13-16.

⁶¹ Đurđica Cvitanović. "Sakralna arhitektura ..." (bilj. 51), str. 256. Nacrt prizemlja pijarističkog kompleksa (bez datacije) pohranjen je uz dokumente iz 1769. godine koji sadrže usklađivanje financijskih potraživanja za gradnju crkve s onima iz prethodne godine te financijski zahtjev za početak gradnje samostana. HDA, 426. Ujedinjena generalkomanda, 1769-7-24. Zahvaljujem dr. Đurđici Cvitanović što mi je ustupila rezultate svojih arhivskih istraživanja pijarističkog sklopa u Bjelovaru.

⁶² Plan sklopa (v. bilj. 61) pokazuje da je navedeno stanje rezultat izmjene i redukcije prvotnog projekta četverokrlnog samostana planiranog na prostoru cijelog gradskog bloka. Izveden je samo pročelni dio s crkvom te bočnim krilima upola kraćima od predviđenih. No to nije umanjilo urbanističko-arhitektonsku vrijednost sklopa. Naprotiv!

⁶³ O dataciji najstarijih planova Bjelovara vidi u: Mirela Slukan Altić. Povijesni atlas gradova - Bjelovar. sv. I., Bjelovar – Državni arhiv, Zagreb – Hrvatski državni arhiv, 2003., str. 30-32.

⁶⁴ Đurđica Cvitanović. "Sakralna arhitektura..." (bilj. 51), str. 255-256.

značaja novoosnovanoga Bjelovara, navedenu izuzetnost Sv. Terezije možemo tumačiti i posebnošću njezinih naručitelja – pijarista iz Austrije – sa sjedištem u Beču u monumetalnoj crkvi Maria Treu, pripisanoj samome Johannu Lucasu von Hildebrandtu (1716.).⁶⁵

Da bi podrijetlo projekta bjelovarske crkve moglo biti upravo u Beču potvrđuje brojnost crkava identičnog tipa na području habsburške prijestolnice te u Donjoj Austriji uopće. Centralizirane longitudinalne crkve – längszentralen Kirchenräume – odnosno izdužene centralne crkve – längsoblonger Zentralbauten – počinju ulaziti u širu primjenu kod Hildebrandtovih sljedbenika, napose Franza Antona Pilgrama, državnog arhitekta za Donju Austriju, aktivnog i na širem području Monarhije (u Mađarskoj i Slovačkoj).⁶⁶ Unutar različitih tlocrtnih varijacija kojima, uz Pilgrama, i drugi austrijski arhitekti realiziraju spomenute prostorne ideje (poput Franza Munggenasta ili Donata Felice d'Allia),⁶⁷ rješenje najrodnije našoj bjelovarskoj (i martijanečkoj) crkvi nalazimo u krugu dvorskih arhitekata – Marinellijeva župna crkva sv. Wolfganga u Tribuswinkelu kraj Beča (1732.)⁶⁸ – da bi postalo osobito karakteristično za bečkog arhitekta Matthiasa Gerla⁶⁹ – Bergkirche u Beču (1739.-1745.), župna crkva sv. Egidija u Oberlaa (1744.-1746.), župna crkva sv. Lovre u Altsimmeringu (barokizirana 1746.-1747.), župna crkva u Grossreidenthalu (1768.-1771.)⁷⁰ – ali i za projekte nekih drugih manje poznatih graditelja: Paul Ulrich Trientl, župna crkva sv. Petra i Pavla u Oedu (1759.-1761.), Peter Mollners, župna crkva sv. Andrije u Ladendorfu (1766.).⁷¹ Opravdanost povezivanja projekta crkve sv. Terezije u Bjelovaru s navedenim kulturnim krugom dodatno argumentira podatak o angažmanu Matthiasa Gerla na gradnji bečke pijarističke crkve Maria Treu (1750.-1751.),⁷² te posebno na projektiranju pijarističkog samostana sa školom i crkvom u Gleisdorfu (Štajerska), po narudžbi austrijskog kardinala hrvatskog podrijetla – Sigismunda Kolonića (1744.).⁷³

Premda istraživanje podrijetla projekta crkve sv. Terezije u Bjelovaru zahtijeva zasebnu studiju, ovim se kratkim prikazom željelo ukazati na njezinu dosada nedovoljno istaknutu arhitektonsku vrijednost, koja ujedno baca novo svjetlo na temu ove studije – crkvu sv. Martina u Martijancu. S obzirom na frapantne sličnosti u prostornoj koncepciji, jasno je da je projektant

⁶⁵ Bruno Grimschitz. Johann Lucas von Hildebrandt. Verlag Herold. Wien, München, 1959., str. 40-47.

⁶⁶ Pál Voit. Franz Anton Pilgram (1699.-1761.). Budimpešta, 1982. str. 145, 160, 319;

⁶⁷ Hellmut Lorenz. "Barock..." (bilj. 39), str. 23-233, 293. Učestalost primjene centraliziranih longitudinalnih crkava sredinom 18. stoljeća u bečkome krugu arhitekata potvrđuje i studija objavljena nakon predaje ovog rada: Metoda Kemperl. Lovrenc Prager – arhitekt Župne crkve sv. Lovre u Vivodini. Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 29/2005., str. 201-210.

⁶⁸ Dehio, Niederösterreich südlich der Donau, Teil 2, str. 2387-2388. Crkvu je dao podići Guido von Starhemberg. S obzirom da se u austrijskoj literaturi inače ne spominje dvorski arhitekt Anton Marinelli, moguće da je u podatku objavljenom u Dehio riječ o lapsusu, odnosno o krivom čitanju dokumenta o posveti crkve gdje se spominje projektant, te da je crkvu projektirao dvorski arhitekt sličnog imena: Anton Eberhard Martinelli.

⁶⁹ U austrijskim pregledima baroka spominje se samo Matthias Gerl. Günter Brucher. Barockarchitektur in Österreich. DuMont Buchverlag. Köln, 1983., str. 172, 197, 279; Hellmut Lorenz. "Barock ..." (bilj. 39), str. 262. No prema istraživanjima Pála Voita. Franz Anton Pilgram ... (bilj. 66) str. 167, u Austriji i Mađarskoj djelovalo je više članova graditeljske obitelji Gerl iz Klosterneuburga: graditelj Matthias Gerl stariji (u. 1729.), njegovi sinovi – graditelj Josef Matthias (1707.-1776.) i arhitekt Matthias Franz (1712.-1765.), te sin Josefa Matthiasa – Josef Ignaz (1734.-1798.), aktivan u Mađarskoj. Među njima najznačajniji je bio Matthias (Franz) Gerl koji je postao bečki nadbiskupski arhitekt.

⁷⁰ Dehio, Wien X. bis XIX. und XXI. bis XXIII. Bezirk, str. 14, 45, 687; Dehio, Niederösterreich nördlich der Donau, str. 348. I u Gerlovim centraliziranim crkvama zamjetljiv je raspon od onih s jednim kvadratnim travejom (Bergkirche) do crkava s poprečno položenim pravokutnim travejom (Oberlaa), obje u pregradu Beča.

⁷¹ Dehio, Niederösterreich südlich ... (bilj. 68), str. 1603-1604; Dehio, Niederösterreich nördlich... (bilj. 70), str. 627.

⁷² Hellmut Lorenz. "Barock ..." (bilj. 39), str. 262.

⁷³ Günter Brucher. "Die Entwicklung barocker Kirchefassaden in der Steiermark." iz Jahrbuch des Kunsthistorischen Institutes der Universität Graz 5/1970., Vol. II., str. 79-81.

martijanečke crkve ili potekao iz istog kruga kao i projektant bjelovarske crkve (ako nije riječ o istoj osobi),⁷⁴ ili je njome bio inspiriran. Učestali dolasci kanonika zagrebačke biskupije u Bjelovar radi pokušaja da još u tijeku gradnje promoviraju pijarističku crkvu u sjedište župe, upućuju na vjerojatnost navedenoga, tim više kada znamo da je glavni inicijator podizanja martijanečke župne crkve bio zagrebački kanonik Zlatarić. Time je jedna arhitektonska intervencija iz Beča izvedena na području direktne carske dominacije – Vojnoj granici – doprinijela obogaćenju kasnobarokne arhitekture Banske Hrvatske.

Pa ipak uz istaknute prostorne podudarnosti s bjelovarskom crkvom, u Martijancu su ostvarene i neke oblikovno-konstruktivne inovacije značajne ne samo u odnosu na prototip u Bjelovaru, nego i prema ranijoj baroknoj sakralnoj arhitekturi kontinentalne Hrvatske. Riječ je o rješenju zvonika, što pripada tzv. tipu "iza pročelja",⁷⁵ dakle, osovinski postavljenom prednjom stranom na zid pročelja, a stražnjom stranom na unutrašnje nosače koji ujedno definiraju ulazni prostor i pjevalište. Premda izvedba martijanečkog zvonika ima iza sebe u Hrvatskoj tradiciju izgradnje srodnih pročelja započetu prije sredine 18. stoljeća (uršulinska crkva Rođenja Kristova u Varaždinu),⁷⁶ on donosi novi način konstrukcije reflektiran u unutrašnjem izgledu crkve.

Integrirani pročelni zvonici nisu, naime, srednjoeuropskom području, gdje se i razvijaju,⁷⁷ donijeli samo obogaćenje volumne kompozicije crkava, nego su potaknuli rješavanje složenih konstruktivnih problema. Stabilno rješenje sa zvonikom oslonjenim na vlastite bočne zidove (prikrivene izvana konkavnim dijelovima pročelja),⁷⁸ ostavilo je razmjerno mali prostor za ulaz i pjevalište formirane u donjim zonama zvonika. Stoga se već vrlo rano pristupilo ukidanju bočnih zidova zvonika i njihovoj zamjeni sustavom unutrašnjih nosača (zidnih stupaca i lukova) koji su omogućili proširenje ulaznog prostora i pjevališta, rastvorenih prema brodu superponiranim (jednostrukim) lukovima – emporama – (ujedno nosačima zvonika) – Hildebrandtova crkva u

⁷⁴ Da se vjerojatno radi o utjecajima, a ne o istom projektantu, upućuju razlike u elevaciji i raščlambi zida.

⁷⁵ Estetsku vrijednost takvog tipa zvonika na primjerima u Hrvatskoj prva je istaknula Anđela Horvat. "Barok u kontinentalnoj Hrvatskoj ..." (bilj. 7), str. 28-29. Konstruktivni problemi tog tipa zvonika, kao i termin "iza pročelja" dalje su razrađeni u: Katarina Horvat-Levaj. "Sakralna arhitektura ..." iz Križevci (bilj. 40), str. 192, 255 i Ludbreg (bilj. 8), str. 134. Taj termin u novije vrijeme preuzimaju i neki drugi autori: Dubravka Botica. Sakralna arhitektura Vrbovečkog arhidakonata... (bilj. 47), str. 78 (zvonik iznad/iza pročelja). Između termina korištenih u stranoj literaturi valja dati prednost onome Christiana Norberga-Schulza – zvonik integriran s pročeljem. Late Baroque and Rococo Architecture. Electa. London, 1980., str. 89, 93.

⁷⁶ U dosadašnjoj literaturi (v. bilj. 75) bila je prihvaćena teza Anđele Horvat. "Barok u kontinentalnoj Hrvatskoj ..." (bilj. 7), str. 28-29. o zvoniku varaždinske crkve uršulinki (1712.-1726.) kao najranijem primjeru tog tipa u kontinentalnoj Hrvatskoj. S obzirom na ranu dataciju u odnosu na istovjetne srednjoeuropske primjere, pojedini su autori, doduše, izrazili sumnju u tako ranu dataciju (Dubravka Botica. Sakralna arhitektura Vrbovečkog arhidakonata... (bilj. 47), str. 79). Međutim, i sam uvid u konstrukciju zvonika jasno govori da je on podignut naknadno, zajedno s kulisnim zabatom. Naime, zvonik je iznutra nošen s dva superponirana luka, jednim vidljivim u interijeru crkve koji, postavljen na zidne nosače, prekriva izvorne ugaone pilastre i dio križnog svoda iznad pjevališta, te drugim lukom u potkrovlju, naknadno prigrađenim uz bočne zidove crkve. Svojim oblikovanjem luk zvonika u unutrašnjem prostoru crkve odudara od sustava raščlambe broda i svetišta, a slična je razlika zamjetljiva između donje zone pročelja i zabata ispred zvonika. Unatoč tome zvonik uršulinske crkve predstavlja vrlo kvalitetno ostvarenje, blisko, kako je to već Anđela Horvat istaknula, zvoniku crkve elizabetinki u Bratislavi (F. A. Pilgram, 1739.), odakle uršulinke u Varaždin i dolaze, te pod čijim je utjecajem vjerojatno i nastao. Na jednaki način treba korigirati i drugi primjer rano datiranog integriranog zvonika na kapeli sv. Florijana u Varaždinu iz 1738. godine – A. Horvat. "Barok u kontinentalnoj Hrvatskoj" (bilj. 7), str. 38. Naime, i ovdje analiza oblikovnih i konstruktivnih elemenata pokazuje da je pročelje sa zvonikom naknadno izvedeno ispred staroga pročelja kapele.

⁷⁷ Günter Brucher. "Die Entwicklung barocker Kirchefassaden ..." Vol. I. (bilj. 73), str. 60-63; Bernhard Schütz. Die kirchliche Barockarchitektur in Bayern und Oberschwaben 1580-1780. Hirmer Verlag. München, 2000., str. 155.

⁷⁸ Primjerice Hildebrandtova crkva u Stranzendorfu. Bruno Grimschitz. Johann Lucas von Hildebrandt. (bilj. 65) str. 129.

Pottendorfu (1714.-1717.),⁷⁹ Marinellijeva crkva u Tribuswinklu (1732.),⁸⁰ Stenggova Barmherzigenkirche u Grazu (1735.).⁸¹

Želja za izgradnjom sve viših zvonika nalagala je daljnu razradu konstrukcije, a posebnu inventivnost u tom pogledu, uz bečke Hildebrandtove sljedbenike (Pilgram,⁸² Gerl), pokazuje i već spomenuti štajerski arhitekt Josef Hoffer,⁸³ rezultate čijih dostignuća nalazimo i u Hrvatskoj. Bočnim proširenjem pročelnih dijelova svojih crkava (izvana plastički naglašenih) pružio je sigurno uporište zvoniku "iza pročelja" omogućivši istodobno rastvaranje prostora ispod zvonika u cijeloj širini broda. Kombinacijom uobičajenih superponiranih lukova (ulaznog dijela i pjevališta) sa svodenim slavlukom postignuti su u crkvama pripisanim Hofferu različiti scenični efekti, ovisno o tome je li slavluk postaljen ispred lukova pjevališta – Ehrenhausen (1751.-1754.) ili iznad samog pjevališta – Trški Vrh kraj Krapine (1749.-1752.),⁸⁴ te ovisno o tome počiva li (redovito konveksno-konkavna) ograda pjevališta na jednom ili tri luka. Osim u unutrašnjosti, kasnobarokna dinamika prisutna je i u vanjskom oblikovanju spomenutih pročelnih zvonika, redovito s konkavnim bočnim poljima pročelja.

Usporedo s kulminacijom inventivnog razvoja smionih konstrukcija zvonika "iza pročelja", tijekom kasnog baroka ponovno se izvode statički sigurnija rješenja sa zasebnim pročelnim dijelom nadvišenim integriranim zvonikom (kojeg nose zidovi), te s pjevalištem formiranim neovisno od zvonika unutar broda. Primjenjivano na području Beča i Donje Austrije, spomenuto rješenje karakterizira i pojedine centralizirane crkve prostorne organizacije bliske martijanečkoj i bjelovarskoj crkvi – župna crkva sv. Leonharda u Ollersdorfu (1742.-1746.).⁸⁵ Navedeni odnos pročelnog zvonika i pjevališta,⁸⁶ realiziran i u crkvi sv. Terezije u Bjelovaru,⁸⁷ iako znači stanovito pojednostavnjenje, omogućuje "korak dalje" u baroknom sceničnom poimanju prostornih planova i osvjetljenja: na pjevalište, nadvišeno svodenim slavlukom, nadovezuje se u dubinu potisnuta empora u katu zvonika, intenzivno osvjetljena kroz pročelni prozor u dnu osi. Izvana, međutim, većina navedenih primjera, ravnim ploham pročelja, tek s rizalitom istaknutim središnjim dijelom ispod zvonika, odaje već klasicizam.

U svjetlu navedene skice razvoja baroknih "zvonika iza pročelja", koncepciju zvonika crkve sv. Martina u Martijancu možemo ocijeniti kao uspješnu sintezu težnje prostornoj integraciji sa statički sigurnom konstrukcijom, koja i u širem srednjoeuropskom kontekstu znači visoku

⁷⁹ Ibid., str. 86.

⁸⁰ Dehio, Niederösterreich südlich ... (bilj. 68), str. 2387-2388.

⁸¹ Günter Brucher. "Die Entwicklung barocker Kirchefassaden ..." Vol. I. (bilj. 73), str. 60-63.

⁸² Pál Voit. Franz Anton Pilgram ... (bilj. 66), str. 120, 134, 154, 164, 301.

⁸³ O atribuciji štajerskih crkava s integriranim pročelnim zvonikom (Ehrenhausen i Saggautal) najprije Johannu Fuchsu, a potom Josefu Hofferu vidi u: Günter Brucher. "Die Entwicklung barocker Kirchefassaden ..." Vol. II. (bilj. 73), str. 81-88; Metoda Kemperl. Romarske crkve ... (bilj. 48), str. 165-184.

⁸⁴ Atribuciju hodočasničke crkve sv. Marije Jeruzalemske na Trškom Vrh u kraj Krapine Josefu Hofferu izvršila je Metoda Kemperl. Romarske crkve ... (bilj. 48), str. 179.

⁸⁵ Dehio, Niederösterreich nördlich ... (bilj. 70), str. 844.

⁸⁶ Osim projektiranih baroknih novogradnji, takva je konstrukcija često rezultat naknadne intervencije: ispred postojećeg pročelja podiže se novo pročelje s osovinskim zvonikom (nošenim starim i novim pročeljem), kako to primjerice svjedoči kapela sv. Florijana u Varaždinu (v. bilj. 76) ili župna crkva sv. Ladislava u Malom Ravenu (v. bilj. 54). Kada su u pitanju barokizacije (ili obnove u 19. stoljeću), težnja za integracijom starijeg zvonika (postavljenog ispred pročelja) ponekad se postiže prigradnjama uz njegove bočne strane, tako da izgleda kao zvonik "iza pročelja" (župne crkve u Donjoj Stubici i Bednji).

⁸⁷ Crkva sv. Terezije donekle se razlikuje od spomenutih austrijskih primjera (Ollersdorf), jer je ispod njezina zvonika već formiran prostor za pjevalište (empora) širi od samog zvonika, na koji se nadovezuje pjevalište unutar broda na stupovima. Na planu crkve, pohranjenom u HDA (bilj. 62), nije prikazano pjevalište na stupovima, iz čega bi se moglo pretpostaviti da je ono pridodano naknadno. Slično rješenje pročelnog zvonika i pjevališta ima župna crkva sv. Lovre u Petrinji (1780.), dakle, također barokno-klasicistička kraška građevina.

kvalitetu. Postavljanjem martijanečkog zvonika na dva, već spomenuta, masivna slobodnostojeća pilona, nosači su se ponovno našli na mjestu uporišta najvećeg tereta zvonika, a da je pri tome sačuvana maksimalna optička povezanost broda s ulaznim prostorom i pjevalištem, formiranima u cijeloj širini pročelne zone crkve. Takav "sintezni" karakter konstrukcije martijanečkog zvonika odražava se na određeni način i u oblikovanju njegovih nosača što na originalni način objedinjavaju dva, tada aktualna stilska izraza – kasnobarokni i ranoklasicistički. Naime, uz meke barokne krivulje pjevališta i svođenog slavloluka postavljenog ispred transparentne zone lukova, u naglašenoj tektoničnosti pilona dolazi do izražaja novi stil klasicizma.

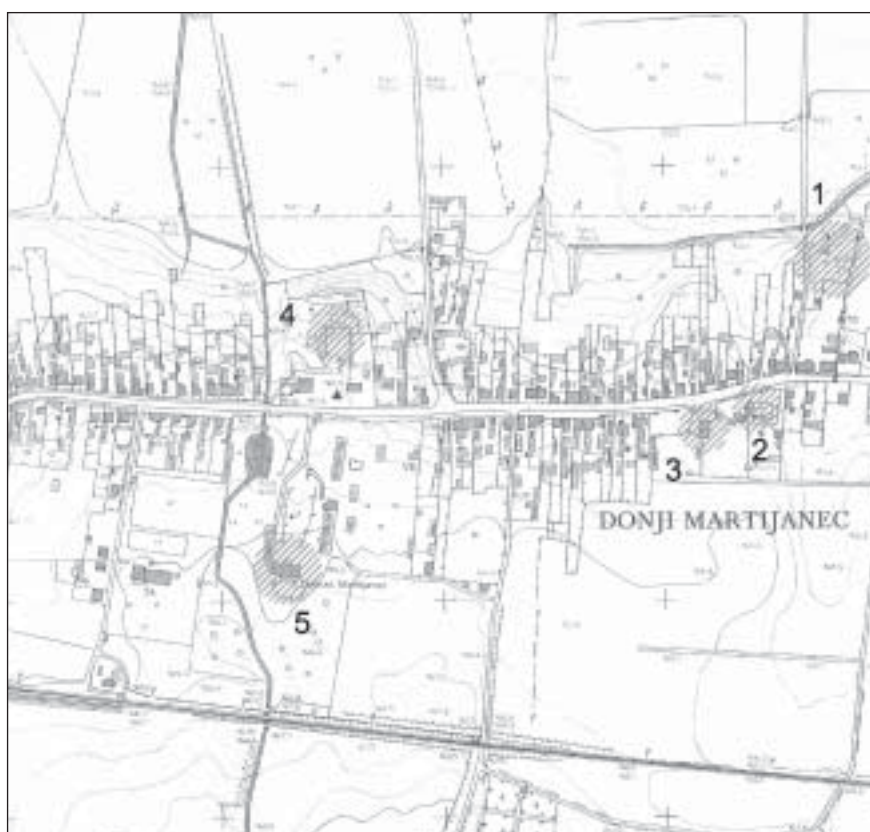
Upravo u okviru baroknog klasicizma, odnosno ranog klasicizma, navedeno martijanečko rješenje konstrukcije zvonika doživljava svoj nastavak na hrvatskim prostorima. U skladu sa sveopćim smirivanjem barokne dinamike, klasicistički zvonici "iza pročelja" počivaju sada na pilonima s jednolikim polukružnim lukovima i ravnim ogradama pjevališta, da bi postupno jasan odnos nosača i lukova bio zamijenjen zidom perforiranim lukovima. No za međusobno isprepletanje različitih utjecaja zanimljivo je da, uz bliski primjer župne crkve sv. Franje Asiškog u Velikom Bukovcu uz Dravu (podignute početkom 19. stoljeća inicijativom feudalnih patrona Draškovića), najširu primjenu tog tipa zvonika nalazimo u vojnim gradovima – župna crkva sv. Ivana Nepomuka u Vinkovcima (1772.), župna crkva sv. Trojstva u Otočcu (1774.),⁸⁸ župna crkva sv. Stjepana kralja u Novoj Gradiški (1811.).

Na taj je način župna crkva sv. Martina u Martijancu postala svojevrsna materijalizacija svog geografskog položaja. Određena rijekom Dravom i podignuta između dva najznačajnija središta podravske regije – Varaždina i Koprivnice – u sebi je ujedinila obilježja različitih, još udaljenijih centara srednjoeuropskog baroka. Ujedno, ostvarivši zahvaljujući iznimnim patronima kvalitetu i obilježja znatno viša nego što je to za slične izvangradske sredine uobičajeno, poslužila je dalje kao jedno od ishodišta za širenje upravo onih motiva koji u njoj znače i najoriginalniju kvalitetu.

⁸⁸ Anđela Horvat valorizirala je crkvu u Otočcu kao najraniji primjer pjevališta riješenog sa superponiranim trostrukim lukovima te također ističe važnost tog motiva za crkve Vojne krajine. "Barok u kontinentalnoj Hrvatskoj ..." (bilj. 7), str. 59

Slika 1: Karta Podravine s označenim granicama Banske Hrvatske i Varaždinskog generalata u drugoj polovici 18. stoljeća (grafička obrada: Ivana Haničar)

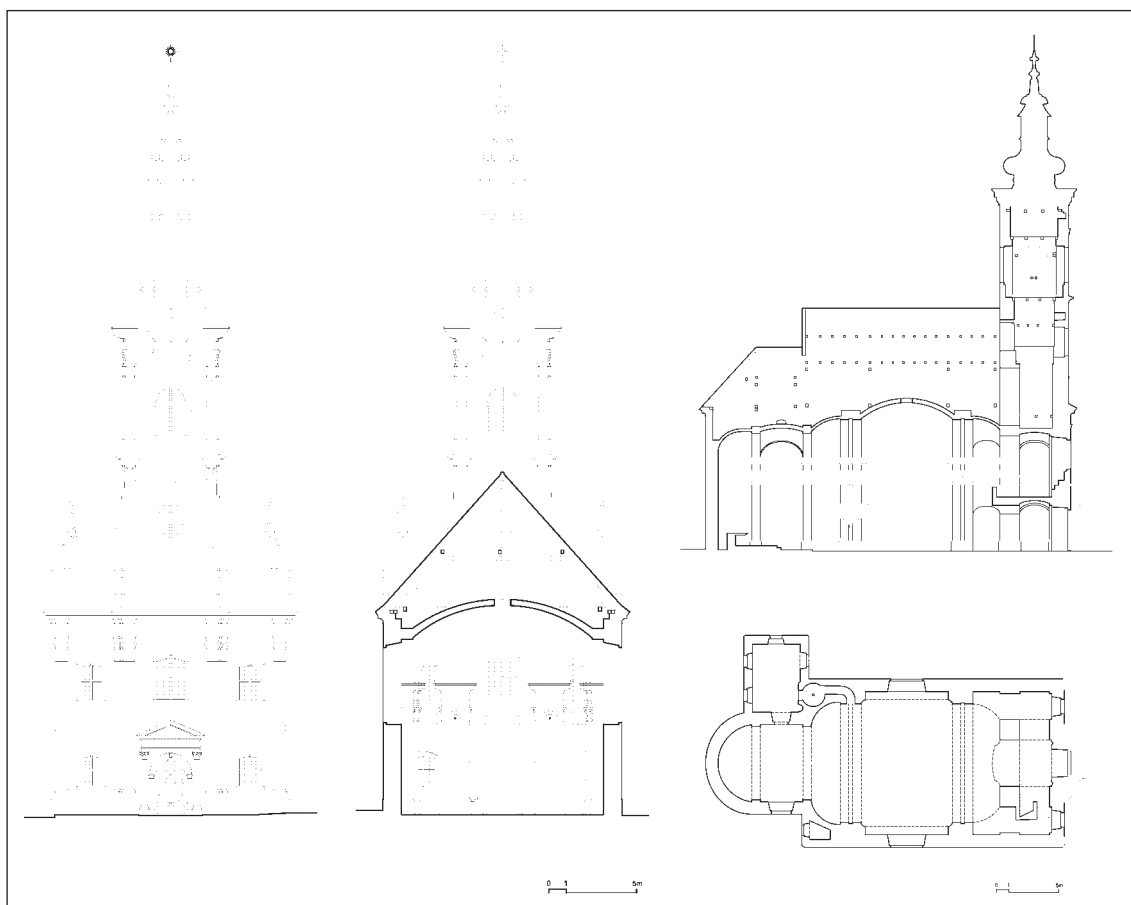

Slika 2: Karta Martijanca s označenim pozicijama glavnih sakralnih i profanih građevina u srednjem vijeku i baroku (grafička obrada: Ivana Haničar)

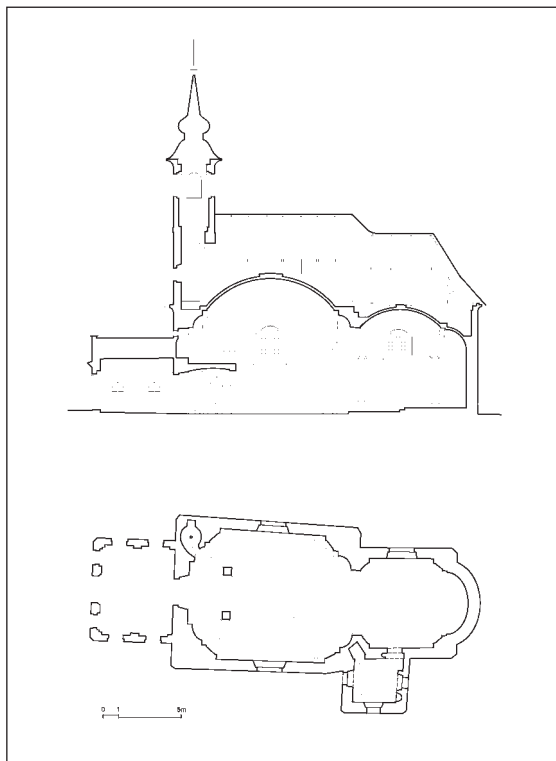

Slika 4: Martijanec, župna crkva sv. Martina, pogled prema svetištu (foto: Krešimir Tadić)

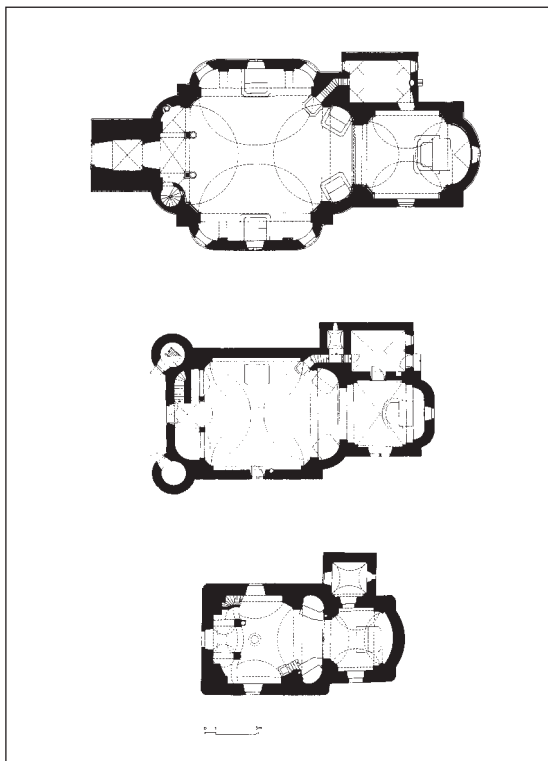
Slika 3: Martijanec, kasnobarokna župna crkva sv. Martina (foto: Milan Drmić)

Slika 5-6: Martijanec, župna crkva sv. Martina, pročelje i poprečni presjek; tlocrt i uzdužni presjek (arhitektonska snimka: Marie Stepinac)

Slika 7: Mali Bukovec, crkva sv. Katarine, tlocrt i uzdužni presjek (arhitektonska snimka: Marie Stepinac)

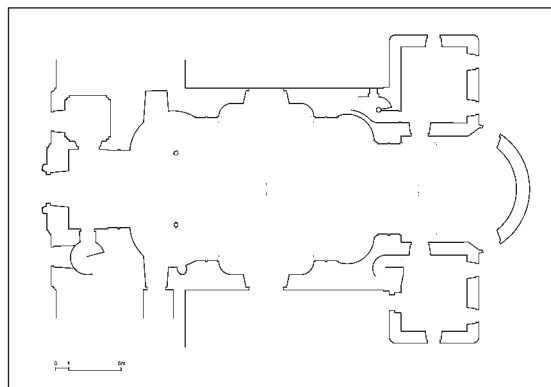
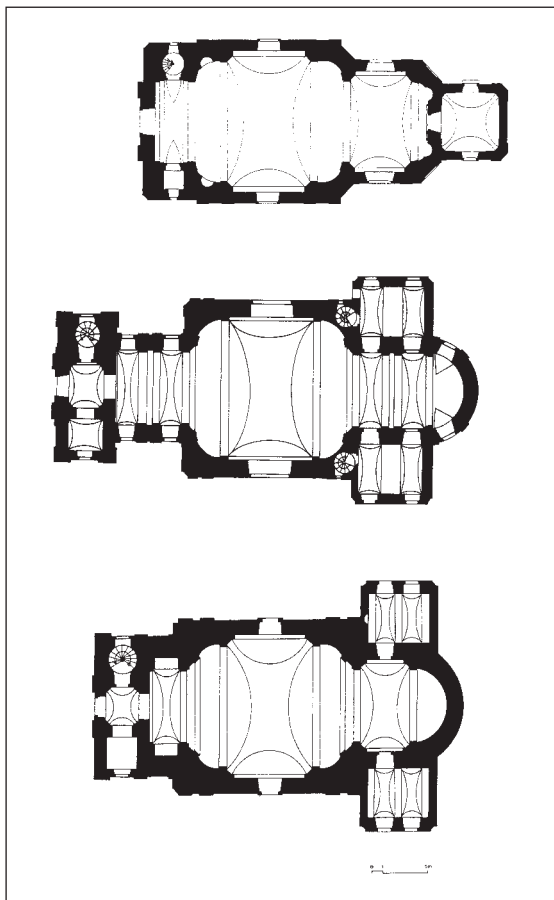
Slika 8: Karakteristični primjeri crkava s jednodromnim brodovima (redukcija od četverolisnog do kvadratičnog oblika) – tabla tlocrta – Pokupsko, Brezovica, Završje Začretno (grafička obrada: Ivan Tenšek)

Slika 9: Bjelovar, prvotno pijaristička i župna crkva sv. Terezije, pročelje (foto: Milan Drmić)

Slika 10: Bjelovar, župna crkva sv. Terezije, pogled prema svetištu (foto: Milan Drmić)

Slika 12: Bjelovar, župna crkva sv. Terezije, tlocrt
(arhitektonska snimka: Davorin Stepinac)

Slika 11: Karakteristični primjeri longitudinalnih centraliziranih crkava na području Donje Austrije i Beča – tabla tlocrta – Tribuswinkel, Oberlaa, Ollersdorf (grafička obrada: Ivan Tenšek)

Slika 13: Tribuswinkel, župna crkva sv. Wolfganga, pogled prema svetištu (foto: Katarina Horvat-Levaj)

Slika 14: Tribuswinkel, župna crkva sv. Wolfganga, pročelje (kapa zvonika izmijenjena u 19. stoljeću) (foto: Katarina Horvat-Levaj)

Slika 15: Ollersdorf, župna crkva sv. Leonharda, detalj svodenog slavluka (foto: Jovan Kliska)

Slika 16: Martijanec, župna crkva sv. Martina, pogled prema pjevalištu (foto: Milan Drmić)

Slika 17: Ollersdorf, župna crkva sv. Leonharda, pogled prema pjevalištu (foto: Jovan Kliska)

Slika 18: Trški Vrh kraj Krapine, hodočasnička crkva sv. Marije Jeruzalemske, pogled prema pjevalištu (foto: Katarina Horvat-Levaj)

Slika 19: Varaždin, uršulinska crkva Rođenja Kristova, pročelni zvonik (foto: Katarina Horvat-Levaj)

Slika 20: Otočac, župna crkva sv. Trojstva, pogled prema pjevalištu (foto: Katarina Horvat-Levaj)

SUMMARY

In the rich building heritage of Podravina, a special place is secured for the parish church of St. Martin in Donji Martijanec (built in the late Baroque style in the period 1767- 1777).

It was built after a great flooding of Drava river (which damaged the medieval parish church) noted for its unique late Baroque synthesis of longitudinal and central spaces. On one hand, such spatial scheme is continuation from single traverse (four-leaf) church, which in Croatia were built by Styria architects, Josef Hoffer in particular, the builder of St.Catherine's chapel in nearby Mali Bukovec (1757-1758). On the other hand, complexity of spatial characteristics in St.Martin's parish church indicates that it could have been built on the model of longitudinally centralized pijar church of St.Thereise (1765-1772) in the newly formed military stronghold of Bjelovar. The pijar project is created by G. d'Ustrich; however, its characteristics put the church of St.Thereise into the late Baroque Classicism sacral architecture of Vienna and Lower Austria, mostly seen in the work of Matthias Gerl. This is how an architectural intervention from Vienna, built in the Military Border territory (Varaždin generalate) contributed to late Baroque architecture of Banovina Hrvatska.

However, apart from spatial characteristics similar to Bjelovar church, Martijanec church also had important innovations in construction of the frontal bell-tower, standing on striking inner pylons. If we want to research the various influences interlinked here, we should pay attention to the most important application of such bell-tower construction in all the churches of Military Border in late 18th and early 19th century.